

ISKOLÁZOTTSÁG ÉS A GYERMEKVÁLLALÁS IDŐZÍTÉSE

HUSZ ILDIKÓ

*Bevezetés*¹

Magyarország második világháború utáni termékenységi viszonyait a hullámzásokkal tarkított csökkenő trend jellemzi. Ez a folyamat az elmúlt másfél évtizedben jelentősen felgyorsult. Az élveszületések száma már 1981 óta évről évre kisebb, mint a halálozásoké, de a rendszerváltozást követően a termékenység szintje látványosan csökkent: míg a teljes termékenységi arányszám 1990-ben 1,85 volt, addig 2004-re 1,28-ra esett vissza.

Nemcsak a gyermekvállalás, de a családformálódás terén is jelentős változások zajlottak le. Folyamatosan apad a házasságkötések száma, ezzel párhuzamosan egyre népszerűbbek az alternatív párkapcsolati formák (elsősorban az együttélés). Ez a jelenség nem csak a család intézményére és a párkapcsolatok stabilitására nézve jelent változást, de ezeken keresztül kihat a termékenységi mutatókra is. Bár – mint azt az országos adatok mutatják – a gyermekvállalás egyre kevésbé kötődik a házassághoz, az együttélés nem kedvez a szülési kedvnek: a párkapcsolatnak ebből a formájából lényegesen kevesebb gyermek születik (Spéder 2004).

A házasságkötések intenzitásának csökkenését a házasulók életkorának emelkedése kíséri, valamint ezzel párhuzamosan – és részben összefüggően – megfigyelhetjük a gyermekvállalás későbbre tolódását is. Míg 1989-ben a szülő nők átlagos életkora 25,73 év volt, addig tizenöt évvel később már 28,27 év, és a jelek szerint a jövőben a mutató még további emelkedésére számíthatunk.²

Több empirikus vizsgálat is jelzi, hogy az alacsony termékenységi és házassági arányokat Magyarországon egyelőre inkább a *családalapítás késleltetése*, kevésbé a családalapításról és a gyerekvállalásról való lemondás magyaráz-

¹ A kutatás a MEH-MTA megállapodás keretében (Népesedési viszonyok másfél évtizeddel a rendszerváltozás után, témavezető: Józán Péter), valamint az OTKA támogatásával készült. (nysz: T 042908, témavezető: Cseh-Szombathy László). A tanulmány egy korábbi változata elhangzott a „Népesedési viszonyok másfél évtizeddel a rendszerváltozás után” c. konferencián 2005. december 8-án.

² A megváltozott gyermekvállalási szokásokról ld. többek között Kamarás 2000, 2001.

za.³ Ennek egyik bizonyítéka, hogy a fiatalok ugyan nálunk is egyre nagyobb arányban választják első párkapcsolati formaként az együttélést, ezt azonban a későbbiekben meghatározó arányban házasságkötés követi (Pongrácz – Spéder 2003). A „próbaházasságnak” az életútba való beiktatása is szerepet játszik a házasságkötési életkor megfigyelhető növekedésében. Egy másik érv szerint a korábbiakhoz képest ugyan némileg emelkedett a gyerekekről tudatosan lemondók aránya, de hányaduk még mindig viszonylag alacsony.⁴ A családdal kapcsolatos attitűdök vizsgálata is azt mutatja, hogy a magyar lakosság körében a házasság és a gyermekvállalás továbbra is igen népszerű, habár a tervek és a tények diszkrépanciája egyre erősebb (Pongrácz – Spéder 2003; Spéder 2004).

Egyelőre még nem tisztázott, hogy a házasságkötés és a gyermekvállalás új mintáinak terjedése milyen okoknak tulajdonítható. Ezzel kapcsolatban, a posztszocialista országok új demográfiai jelenségeinek értelmezéséhez illeszkedően, kétféle megközelítés használatos. Az egyik egy elméletcsoport, amelynek közös eleme, hogy a megváltozott gazdasági szituációra adott racionális válaszban látja a demográfiai magatartás változásának lényegét. Ezt az álláspontot a legátfogóbban a *gazdasági és társadalmi krízis hipotézise* képviseli. Eszerint az 1990-es években a posztszocialista országokban a háztartások jövedelmének visszaesése, valamint a családpolitikai juttatások csökkenése az egyéneket arra ösztönözte, hogy gazdasági jólétük fenntartása érdekében – időlegesen vagy véglegesen – elhalasszák a gyermekvállalást (Macura 2000). A *gazdasági bizonytalanság* tézise sok szempontból hasonló az előbbi elmülethez, azonban nem a jövedelmek szintjének csökkenését, hanem megszerzésének kiszámíthatatlanabbá válását teszi felelőssé a gyermekvállalás halasztásáért. A munkanélküliség növekedése a jövőbeli jövedelmeket teszi kétségessé, és ez nem kedvez az olyan hosszú távú beruházások elindításának, mint amilyen a gyermekvállalás (Ranjan 1999).

A másik megközelítés a *második demográfiai átmenet* elméletén alapul. Ez a teória nem vonja kétségbe a romló gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás szerepét, de az értékrendszer korábban Nyugat-Európában megfigyelt változásainak nyomát is kimutathatónak tartja a párkapcsolatok és a gyermekvállalás új mintáinak terjedése mögött. Ez az elmélet a posztszocialista országokban csökkenő fertilitást azzal (is) magyarázza, hogy a nonkonformista értékorientációk terjedése elfogadottabbá tette a nem konvencionális párkapcsolati formá-

³ Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Kamarás Ferenc, aki szerint a mai fiatalok körében a szüleik generációjában tapasztalhoz képest olyan magas a gyermektelenek aránya, hogy nem várható a különbség kiegyenlítődése a későbbi életkorban sem (Kamarás 2001, 2002).

⁴ A KSH NKI nagymintás adatfelvételében („Életünk fordulópontjai” 2001) a megkérdezett harminc éven aluliak háromnegyedének még nem volt gyereke. A gyermektelenek közül a férfiaknak csak 6, a nőknek pedig 5%-a állította határozottan, hogy nem is akar gyermeket. A kérdésre „nem tudom”-mal válaszolók ugyanennyien voltak (7, ill. 5%). (Forrás: Életünk fordulópontjai – saját számítás)

kat (elsősorban az együttélést), amelyekkel általában a gyermekvállalás halasztása jár együtt (Lesthaeghe – Surkyn 2002).

A fenti elméletekben szereplő magyarázó tényezők hatása eltérő mértékben érvényesülhet egyes társadalmi csoportok viselkedésében. Tekintsük például a társadalmi különbségek egyik jól megragadható mutatójának, az iskolai végzettségnek és a *gyermekvállalás időzítésének* a kapcsolatát. Az egyes koncepciók eltérő predikciókkal élnek arra vonatkozóan, hogy melyik iskolázottsági szinten várható a legnagyobb mértékű halasztás. A krízishipotézis alapján arra a társadalmi csoportra gondolhatunk, amelyben a legnagyobb volt az egyének és családok piaci bérekből és állami juttatásokból származó összes jövedelmének csökkenése. Magyarországon, ahol az iskolázottsági szint és a munkanélküliség válság esélye között erős negatív összefüggés áll fenn, a piaci jövedelem az alacsonyabb iskolázottságú (érettségivel és szakmával nem rendelkező) csoportok esetében csökkent a leginkább. A gazdasági bizonytalanságra építő magyarázat is hasonló sugall: eszerint ott van a legnagyobb esélye a gyermekvállalás halasztásának, ahol a legnagyobb a bizonytalanság, azaz a tartós munkanélküliség veszélyének legjobban kitett, szakma és érettségi nélküli csoportoknál. Hozzá kell azonban tenni, hogy az érintett nők számára mégiscsak racionális választás lehet a gyermekvállalás, amennyiben az hozzájárul a (munkaerőpiac által okozott) bizonytalanság csökkentéséhez. Nemcsak olyan módon, ahogyan az a bizonytalanság-redukció feltevésén alapuló elméletből⁵ következik (ld. Friedman – Hechter – Kanazawa 1994), hanem jövedelmi szempontból is, amennyiben a gyermekszülés a kis valószínűséggel megszerezhető, alacsony munkajövedelem helyett rövid távon biztosítja a gyermek után járó kevés, de biztos *állami* transzferjövédelmet. Tehát összességében mégsem a leghátrányosabb helyzetű csoportban, hanem inkább a munkanélküliséggel leginkább veszélyeztetett, de nem reménytelen munkapiaci helyzetű csoportok esetében várhatjuk a legnagyobb halasztási hatást.

A második demográfiai átmenet elmélete alapján egészen máshol kell keresnünk a csökkenő termékenységgel rendelkező csoportokat. A kulturális értékek változása általában először a magasabb végzettségűek esetében figyelhető meg, hiszen ez a réteg a leginkább fogékony az új eszmei irányzatokra. Tehát az olyan „újítások” felbukkanása, mint a késői gyermekszülés vagy az akaratlagos gyermektelenség, elsősorban az egyetemest, főiskolát végzettek körében várható.

⁵ Az elmélet alapfeltevése szerint a racionális egyén mindig a bizonytalanság csökkentésére törekszik. A viszonylagos biztonságot hozó szülői szerepre ott nagyobb a készlet, ahol alternatív utak (elsősorban a stabil, biztos karrier) korlátozottan vagy egyáltalán nem nyílnak. Az elmélet megszületését elsősorban az afroamerikai szegények körében megfigyelhető magas termékenység és a fiatalkori szülések nagy száma ihlette. Nagyon hasonló magyarázatot nyújt ugyanezen jelenségekre Kelly is, noha teóriája nem a racionális választás elméletén, hanem antropológiai terepmunkán alapul (Kelly 1998).

Az iskolázottság és a termékenység kapcsolatáról az elmúlt években számos tanulmányt publikáltak a nemzetközi szakirodalomban, először ezek eredményeit fogjuk röviden összefoglalni. A szóban forgó vizsgálatok legtöbbször egy adott időszakra vonatkozó „pillanatfelvételek” voltak, és nem terjedtek ki annak elemzésére, hogy miként alakul a két tényező összefüggése *változó társadalmi-gazdasági-intézményi körülmények* között. Ez utóbbi szempont jól vizsgálható a posztoszocialista országok esetében, ahol a rendszerváltozás gyorsan és alapvetően átalakította az élet majdnem minden területét.

A rendszerváltozás időszaka olyan, időben párhuzamosan zajló jelenségekkel írható le, amelyek egymással összekapcsolódva fejtették ki hatásukat. Magyarország esetében például a háztartási jövedelmek csökkenése, a gazdasági és szociális bizonytalanság erősödése mellett már az 1980-as évek végétől kezdődően oktatási expanzió is zajlott, amely nemcsak a beiskolázási arányszámokat, hanem az oktatási rendszerben töltött idő hosszát is megnövelte. Ez a változás szoros összefüggésben volt a gazdasági recesszióval. Egyfelől megnőtt a kereslet a magasabb végzettséget adó iskolák iránt, mivel a továbbtanulás javította a foglalkoztatás esélyét, másfelől az állam számos módon ösztönözte, ösztönzi az állampolgárokat arra, hogy hosszabban maradjanak az oktatási rendszerben, mivel ezt jobb „beruházásnak” tekinti, mint a munkanélküliségi segélyek folyósítását. Amikor az iskolai végzettség és a gyermekvállalás időzítésének összefüggését vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk az iskolarendszer ezen strukturális változásának következményeit is. Mielőtt a magyarországi termékenység iskolázottság szerinti különbségeire rátéménk, röviden foglalkoznunk kell ennek az oktatási expanzióknak néhány sajátosságával is.

Iskolázottsági szint és az iskolában töltött idő – oktatási expanzió Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben

Mint ismeretes, számos más posztoszocialista országhoz hasonlóan az 1980-as évek végétől Magyarországon is megfigyelhető az oktatás expanziója. Az iskolázottság kiszélesedése nem csak a felsőfokú, de a középfokú oktatást is érinti. Amint azt a nettó beiskolázási arányok mutatják (1. táblázat), amíg az 1990-es évek elején a középiskolás korú fiataloknak csak háromnegyede járt nappali tagozatú iskolába, addig ma részvételük az oktatásban szinte teljes körű. Még jelentősebb a felsőoktatási beiskolázási arányok növekedése: jelenleg a 18–22 évesek közel negyede nappali tagozatos egyetemi/főiskolai hallgató (további egynegyedük pedig még középiskolába jár), míg 1990-ben ez a hányad csak 8,5% volt. Az oktatási expanzió mindkét nem beiskolázási arányait emelte, de a nőkéét valamivel erősebben, mint a férfiakét⁶ (Halász – Lannert 2003).

⁶ Pontos adatok az időbeli összehasonlítás nemi aspektusára nem állnak rendelkezésünkre.

*1. Nappali tagozatos iskolai oktatásban részesülők aránya
a megfelelő korú népesség százalékában*
Proportion of the participants in full-time school education by age group, %

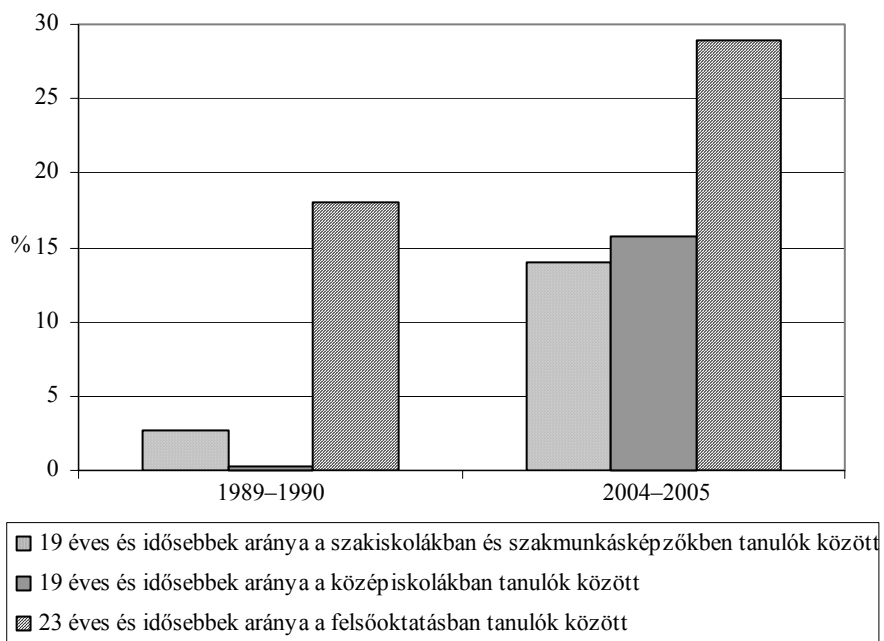
Korcsoport	1980/81	1985/86	1990/91	1995/96	1999/00	2004/05
14–17 éves	73,2	74,4	76,6	81,4	88,0	97,2
18–22 éves	9,2	9,9	11,9	19,7	30,8	49,5
Ez utóbbiból a felsőfokú intézményekbe járók aránya	7,4	7,9	8,5	11,8	17,5	24,4

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1980, 1985, 1990, 1995, 2004.

A középfokú és a felsőfokú oktatási expanzió természete némileg különbözik egymástól. Míg az utóbbit tekintve elsősorban a korcsoportos népességből újonnan belépők aránya ugrott meg, addig az előbbit illetően a rendszerben töltött idő hosszának növekedése jelentette a legfontosabb változást. Az iskoláztatás hosszabb időtartama egyfelől abból a szerkezeti eltolódásból adódott, hogy az 1990-es években a szakmunkásképzőkbe, szakiskolákba járók aránya folyamatosan csökkent, miközben a hosszabb képzési idejű, érettségit adó szakközépiskolák és gimnáziumok diákságáé nőtt. Ez részben összefügg a szakképzés átalakításával, mivel egyre több szakma megszerzésének feltétele az érettségi. Másfelől, a középfokú oktatás mindhárom típusában megfigyelhető az ún. vertikális expanzió is, amennyiben a korábban jellemző képzési idők megnyúltak. A szakmunkásképzésben négy évre nőtt az érettségit nem igénylő OKJ-képzések időtartama, a szakközépiskolákban sok helyen bevezették a hagyományos négy évfolyamos oktatást egy-két évvel meghosszabbító technikusképzést, a gimnáziumok között pedig megjelentek a nulladik évfolyamot is indító kéttannyelvű iskolák (Halász 2001; Balázs 2003).

A felsőoktatásban is több tényező motiválja a kilépők életkorának emelkedését. Egyfelől megnőtt azoknak a hányada, akik nem a középiskola befejezésének évében, hanem egy-két év kihagyás után kezdik el felsőfokú tanulmányaikat. Másfelől a képzésben töltött idő is emelkedett: egyre kisebb azok aránya, akik csak a képzésükhöz szükséges minimális időt töltik el az adott felsőoktatási intézményben (Imre 2003). Mindezek következtében a diákság korösszetétele mindkét (a közép- és a felsőfokú) képzési szinten öregedést mutat (I. ábra). Ha tekintetbe vesszük, hogy az ábrán szereplő arányszámok az *összes* évfolyam diákságára vonatkoznak, akkor joggal

feltételezhetjük, hogy az évjáratnak ez az eltolódása az iskolarendszertől kilépő végzősök esetében még karakteresebb.⁷

Forrás: OM 1989, OM 2005 alapján saját számítás.

I. Az idősebb korú diákok aránya a középfokú és a felsőfokú oktatásban (csak nappali tagozatos oktatás), %
Proportion of the students of higher age groups in secondary and tertiary education (only on full-time departments), %

Az oktatás kiszélesedésének mindkét fent említett összetevője hatással lehet a termékenység országos szintjének alakulására. A növekvő beiskolázási arányok a nők végzettség szerinti összetételét változtatják meg az (általában) alacsonyabb

⁷ Az oktatási expanzió e két aspektusának (a beiskolázási arányoknak és az oktatási rendszerben töltött időtartam növekedésének) együttes kifejezésére alkalmas mérőszám a várható iskolázási idő, amely ma a nappali és az egyéb képzések esetében összesen 3,5 évvel hosszabb, mint volt tizenöt évvel ezelőtt (1990: 13,8 év, 2003: 17,2 év – ld. OECD 1998, 2005).

termékenységű csoportok javára,⁸ míg az iskolázási idő hosszabbodása a végzettségi csoportra jellemző szülési kort emelheti, ami hozzájárulhat ahhoz, hogy a magasabb paritású gyermekek nem születnek meg. Elméletileg tehát az oktatási expanzió a termékenység országos szintjének csökkenésével jár. Azonban, mint arra a következő fejezetben röviden kitérünk, az empirikus vizsgálatok nem mindig igazolták a végzettség és a termékenység közötti fordított lineáris kapcsolatot. Mint ahogyan az sem tekinthető bizonyítottnak, hogy a későbbi gyermekvállalás automatikusan kevesebb gyermeket is jelent. A szüléseknél ma elsősorban nem a biológiai, hanem a kultúránként eltérő és időben változó „társadalmi kor” jelenti a legerősebb korlátot. Azonban az a 26 éves átlagos magyar nő, aki most szüli első gyermekét, még öt-hat év múlva sem számíthatna túl öregnek a harmadik gyermek vállalásához. Ha ezt mégsem teszi, annak minden bizonnyal más oka van, mint hogy kicsúszott a kisgyermekes életkorból.⁹

Iskolázottság és a gyermekvállalás kapcsolata – elméleti keret és empirikus bizonyítékok

Számos elméleti és empirikus tanulmány született a nők iskolázottságának és termékenységének kapcsolatára vonatkozóan. Az „új háztartásökonómia” koncepciójának erre vonatkozó állításából kiindulva a vizsgálatok hipotézise általában az, hogy a nők iskolázottsági szintje negatív kapcsolatban van a gyermekvállalási kedvükkel: a magasabban iskolázottak később kezdik el a gyermekszülést és kevesebb gyereket vállalnak (az elméleti megfontolásokról ld. Becker 1981; Rindfuss et al. 1980; Gustafsson 2001). Az empirikus vizsgálatok eredményei azonban pontosították ezt az összefüggést. Számos esetben igazolható volt, hogy az iskolázottsági szintnek (különösen a felsőfokú végzettségű nők esetében) valóban pozitív hatása van az első gyermekszülés *halasztására* (lásd pl. Marini 1984; Rindfuss et al. 1996; Rønsen 2004). Más eredményekből az derült ki, hogy az első gyermekvállalás időzítésében oktatási szintek szerint megfigyelhető különbség gyakran az oktatásban való részvétel időtartamának különbségeire vezethető vissza (Blossfeld – Huinink 1991; Kreyenfeld 2004). Ha ugyanis meghosszabbodik az iskolába járás periódusa, kitolódik a felnőttkor

⁸ Az összetételhatást jól demonstrálja a házas nők befejezett termékenységének alakulása: 1980–1996 között szinte mindegyik iskolázottsági szinten nőtt a 40–49 évesek átlagos gyermekszáma, ennek ellenére az országos érték stabilitást mutat (Szukicsné 2000).

⁹ Mint ahogyan arra Vaskovics László a „Népesedési viszonyok másfél évtizeddel a rendszerváltozás után” c. konferencián hozzászólásában felhívta a figyelmemet, nem ugyan-ez a helyzet Németországban, ahol a felnőtté válás kezdete az életútban mára olyannyira kitolódott, hogy egyre több nő számára reális veszély, hogy kicsúszik a gyermekvállalásra megfelelő időből.

kezdetre, és ez alapvetően befolyásolja az életút felnőtt epizódjainak (házasság, gyermekvállalás) időbeli beállítását.

Ami az iskolázottsági szintnek a gyermekszámra gyakorolt hatását illeti, az adatok országonként eltérő összefüggést mutatnak, különösen a magasabb iskolai végzettségű nők gyermekvállalási hajlandóságára vonatkozóan. Az eredmények szerint a két változó közötti kapcsolat erőssége attól (is) függ, hogy az egyes országoknak mennyire családbarát a közösségi politikája. Ahol számos kormányzati intézkedés (részfoglalkozású munkahelyek, magas szintű gyermekellátó intézmények stb.) könnyíti meg a munka és a család potenciális konfliktusának kezelését, ott a magasabb iskolázottságnak nincs olyan mértékű visszatartó hatása, mint a kevésbé nagyvonalú családpolitikát folytató országokban (Hoem 2005; Kreyenfeld 2004; Oláh – Fratzak 2004). A témához kapcsolódó magyarországi kutatások nem látszanak alátámasztani ezt az összefüggést. Az adatok azt mutatják, hogy nálunk a gyermekszám végzettség szerinti alakulása egyre inkább egy nem szimmetrikus U alakú görbével írható le, azaz a képzetlenebbeknek jóval több, míg a diplomásoknak kicsivel több gyermekük van, mint az érettségizetteknek (Andorka 1987; Szukicsné 2000; Kamarás 2001; Spéder 2003). A korábbi, lineárisan csökkenő görbe alakjának megváltozása szűkülő bölcsődei, óvodai ellátás és alacsony arányú részfoglalkoztatás mellett következett be.

A nemzetközi szakirodalomban mostanában azt is vizsgálják, hogy a gyermekvállalásra az iskolázottság szintjénél talán még nagyobb hatást gyakorol a tematikai irányultság: a „nőiesebb” szakirányokon (oktatás, egészségügy, kultúra) végzettek között kevesebb a gyermektelen, és általában is több gyereket vállalnak, mint a „férfiasabb” diszciplínákkal (mérnöki, közgazdász) foglalkozók (Lappegård 2002; Hoem – Neyer – Andersson 2005).

Adatforrás és módszer

Ebben a tanulmányban elsősorban a KSH 1989–2004 közötti időszakra vonatkozó népmozgalmi adataival dolgoztunk. A publikált statisztikák mellett a népmozgalmi adatbázisból származó aggregált adatokat is használtunk, amelyek a születések számát az anya legmagasabb iskolai végzettsége, koréve és a gyermek születési sorrendje szerint rögzítik.¹⁰ Ezek alapján évenként kiszámítottuk a különböző iskolai végzettségű anyák paritásonkénti átlagéletkorát. A teljes női népesség iskolázottsági megoszlásáról csak a népszámlálások időpontjára volt információnk, ezért 1990-re és 2001-re vonatkozóan tudtuk megállapítani az egyes csoportok termékenységi arányszámait.

¹⁰ Köszönettel tartozom Radnóti Lászlónak, aki az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

Mint az köztudott, a termékenység éves szintjének bemutatására a leggyakrabban használt mérőszám a teljes termékenységi arányszám (*total fertility rate*, TFR). A mutatót úgy is szokás interpretálni, mint amely azt jelzi, hogy egy adott időpontban a szülőképes korú (15–49 éves) nők átlagosan és várhatóan hány gyermeket fognak a világra hozni termékeny koruk végéig. Eszerint a TFR a befejezett termékenység nagyságának becslése, proxiváltozója. Kimutatható, hogy ez a mérőszám változatlan gyermekvállalási szokások mellett jól becsli az adott női népesség ténylegesen megszült összes gyermekeinek számát. Azonban amikor ezek a szokások jelentősen megváltoznak – például a gyermekszülés a nők életciklusának egy későbbi szakaszára tevődik át –, akkor a mutató értékét az újonnan fellépő szisztematikus halasztási hatás jelentősen csökkentheti.¹¹ Abból a célból, hogy a TFR alakulásában a tényleges mennyiségi csökkenésből és a szülések időzítéséből fakadó hatást elkülönítsék, Boongarts és Feeney (1998) fejlesztettek ki egy mutatót, amelyre a továbbiakban az ATFR (*adjusted total fertility rate*) rövidítést használjuk.¹²

Itt kell megjegyezni, hogy a külföldi szakirodalomban komoly viták folynak arról, hogy a korrigált termékenységi mutató mennyiben tudja becsülni a befejezett termékenységet. A közelmúltban több tanulmány is napvilágot látott, amely a Boongarts–Feeney-féle formula finomítását ajánlja (ld. pl. Ortega – Kohler (2002) és Kohler – Philipov (2001) munkáit). Ezek a fejlesztések nagyon hasznosak, ha az a célunk, hogy minél jobb becslését adjuk a jövőben várható gyermekszámnak. Ebben a tanulmányban azonban a Boongarts–Feeney-féle kiigazított termékenységi arányszámot nem a befejezett termékenység becslésére, hanem annak feltárására alkalmazzuk, hogy a megfigyelt termékenység éves szintjében milyen szerepe van *pusztán* a gyermekvállalás időzítéséből eredő hatásnak.

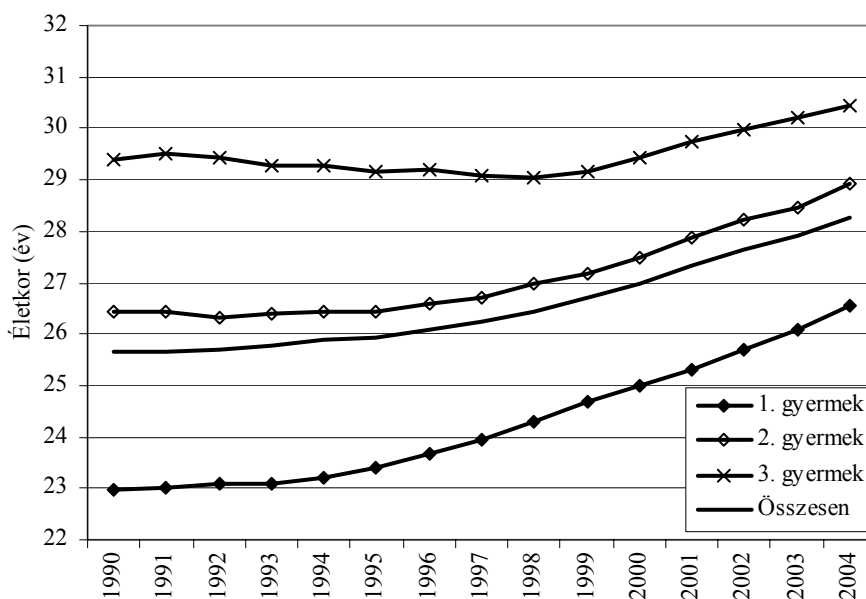
Felhasznált adataink nem egyéni szintűek, hanem aggregáltak, ezért az olyan finom technikáktól, mint például az eseménytörténeti elemzés (event history analysis), el kell tekintenünk. Arra azonban alkalmasak, hogy hipotéziseket fogalmazzunk meg és irányokat keressünk az iskola – munka – család bonyolult összefüggésrendszerének dinamikáját vizsgáló további kutatások számára.

¹¹ A korszpecifikus születési arányszámok a fiatalabb korban meg nem szült gyermekek hiányát végleges veszteségként kezelik, holott azok esetleg később mégis meg fognak szülni.

¹² A Boongarts–Feeney-féle formula kiszámítása a következőképpen történik: az $ATFR(i) = TFR(i)/(1-r(i))$ képlet alapján paritásonként kiszámítják, majd összeadják a TFR kiigazított értékét (TFR (i) az i-edik paritásra vonatkozó termékenységi arányszám; r(i) a szülő nők átlagéletkorában az adott évre jellemző változás mértéke). A képlet átrendezésével megkapjuk az átlagos halasztási hatás nagyságát: $r = 1 - TFR/ATFR$, amelyet paritásonként is kiszámíthatunk. A mutató értéke a halasztási hatás miatt hiányzó születések arányát jelzi (Ortega – Kohler 2002).

Halasztási hatás a termékenység alakulásában – magyarországi adatok

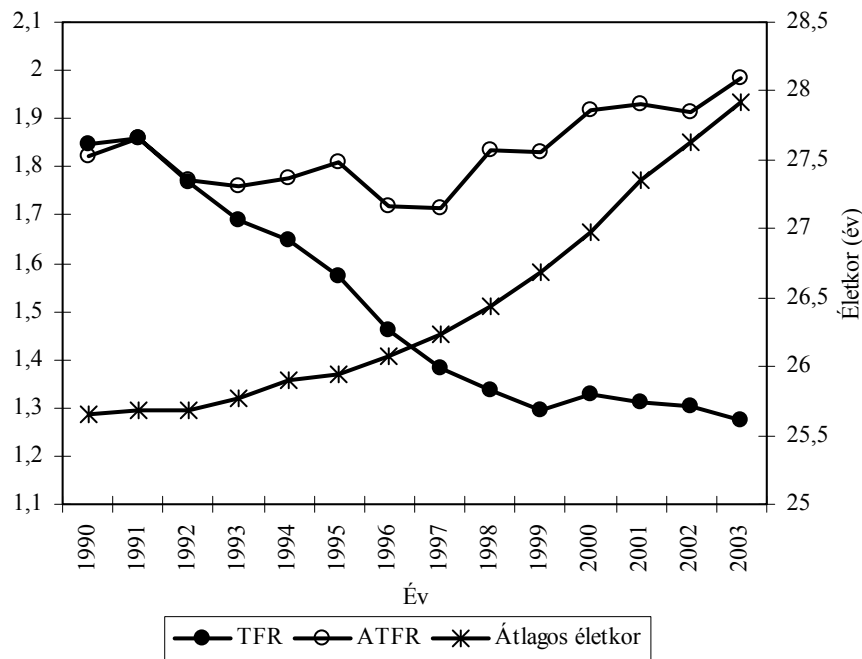
A termékenység naptári éves mutatójának napjainkban tapasztalható erőteljes csökkenését – mint már említettük – a szülő nők átlagéletkorának emelkedése kíséri. A jelenség már az 1980-as évek elejétől megfigyelhető, ezért úgy vélekedhetnénk, hogy nem az 1990-es évek folyamataiból eredeztethető. Azonban két érv is hozható a mellett, hogy mégis kiemelt figyelmet fordítsunk a szülések időzítésének az elmúlt tizenöt évben bekövetkezett változásaira. Egyfelől figyelembe kell venni, hogy a mutató értéke már a '60-as évtizedben olyan magas volt, mint az 1980-as évek végén, azaz a rendszerváltozást megelőző – egyébként igen visszafogott, alig egy évnyi – emelkedés egy korábbi csökkenés kiigazításaként értelmezhető; az 1990-es évek elejétől viszont folyamatos és erőteljes a szülő nők átlagéletkorának emelkedése. Másfelől, amíg korábban a halasztás kevésbé az első, mint inkább a további gyermekek vállalásánál jelentkezett, addig az első gyerekre vonatkoztatva kifejezetten az 1990-es évek elejétől figyelhető meg. A női életciklusban az anyaság szakasza ma átlagosan 3,5 évvel később kezdődik, mint tizenöt évvel ezelőtt (II. ábra).

Forrás: Demográfiai évkönyv 1999, 2004.

*II. A nők átlagos életkora a gyermekszüléskor
(az első három paritásnál és az összes szüléskor), 1980–2004
Mean age of the mothers at childbirth
(in the case of the first three births and all births), 1980–2004*

A szülések halasztásának következményeit – a Boongarts–Feeney-féle formulát alkalmazva – Philipov és Kohler néhány közép- és kelet-európai országra, így Magyarországra vonatkozóan is kiszámította. Az 1988–1998 közötti időszakra vonatkozó eredményeik azt mutatták, hogy az 1990-es évek első felében a naptári éves teljes termékenységi arányszám csökkenése szinte teljes egészében a halasztási hatásnak tudható be, míg 1995 után már a mennyiségi csökkenés is megfigyelhető (Philipov – Kohler 2001). A későbbi időszakból származó adatok azonban arra utalnak, hogy az 1990-es évek közepétől nem gyengül, hanem tovább erősödik az időzítési hatás szerepe a naptári éves termékenység alakulásában. 2003-ban a kiigazított teljes termékenységi arányszám már másfélszerese volt a megfigyelhető értéknek (III. ábra).

Forrás: Demográfiai évkönyv 2004 alapján saját számítás.

III. A teljes termékenységi arányszám (TFR), a Boongarts–Feeney-féle kiigazított termékenységi arányszám (ATFR) és a szülő nők átlagos életkora 1990–2003

Total Fertility Rate (TFR), Boongarts–Feeney's Adjusted Total Fertility Rate (ATFR) and the mean age of mothers at childbirth, 1990–2003

Ha a 40–49 éves korú nők ténylegesen megszült gyermekeinek számát nézzük, akkor az meglehetősen közel van a kiigazított TFR értékéhez: az 1990. évi népszámlálás szerint az ebbe a generációba tartozó nőknek átlagosan 1,89 gyerekük volt (ATFR: 1,82), míg 2001-re ez az érték 1,93-ra emelkedett (ATFR: 1,93). Azt azonban még nem tudhatjuk, hogy az ennél fiatalabb korosztályokban is ehhez hasonló lesz-e a végső gyermekszám, azaz esetükben csak időleges vagy végleges halasztásról van-e szó.

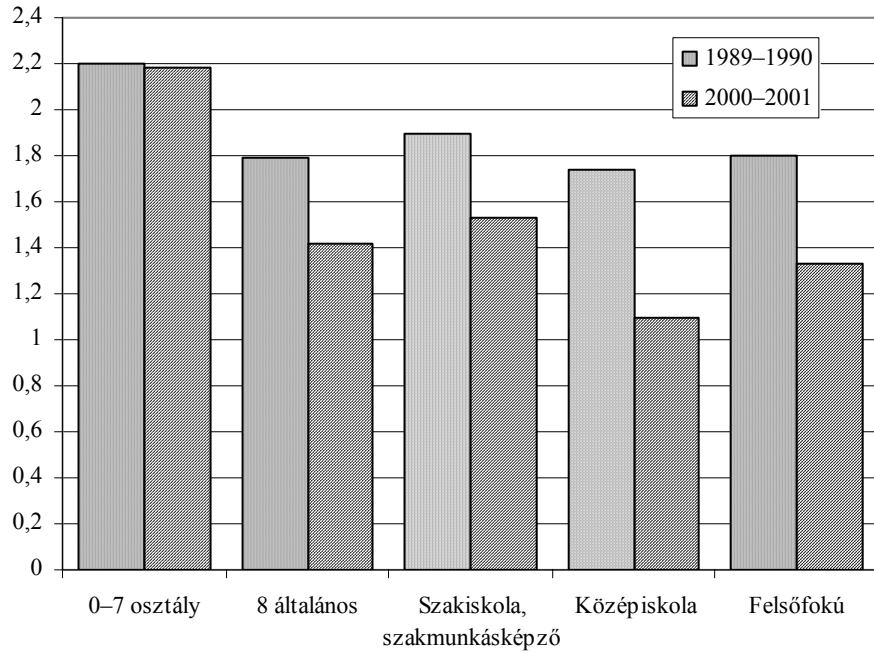
A paritásonkénti termékenységi arányszámok azt mutatják, hogy az elmúlt másfél évtizedben a legnagyobb mértékben a második szülések csökkentek. A halasztás hatása azonban a legerőteljesebben az első szüléseknél jelentkezett. Azaz a hiányzó első gyermekek emelkedő számába érdemben belejátszik a halasztás, míg a második gyermekek esetében ez kevésbé mondható el.

Iskolázottsági különbségek a gyermekvállalás időzítésében

A népmozgalmi adatok szerint jelenleg az élve született gyermekek egyharmadának anyja középiskolai végzettségű, míg a 8 általánost, a szakmunkás-képzőt, valamint az egyetemet-főiskolát végzettek részesedése egyaránt 20 százalék körül alakul. További 3,5 százalék azok aránya, akik a 8. évfolyamig sem jutottak el. A megoszlás időben jelentősen módosult, hiszen tizenöt évvel ezelőtt még a befejezett általános iskolai végzettséggel rendelkező nők produkálták a szülések közel egyharmadát, a legmagasabb iskolázottságú réteg pedig mindössze 12 százalékát. Az arányeltolódás nemcsak az egyes rétegek termékenységi magatartásának különbségeit jelzi, hanem a női népesség iskolázottságában bekövetkezett, már említett változásokat is.

Az iskolai végzettség szerint differenciált termékenységi arányszámok pontos kiszámítására csak a népszámlálások éveiben van lehetőség, ugyanis ekkor áll rendelkezésre megfelelő bontású adat a viszonyítási alapot jelentő női népességről.

1990 körül a termékenységi arányszámok viszonylag csekély mértékben különböztek az anya iskolai végzettsége szerint. Az ezt követő időszakban a mutató értéke minden iskolázottsági csoportban csökkent, a mértékekben azonban jelentős eltérések mutatkoztak (*IV. ábra*). A 0–7 osztályt végzettek kis lélekszámú rétegét változatlanul viszonylag magas termékenység jellemzi. A magasabb iskolázottságú, közülük is elsősorban az érettségizett anyák esetében viszont a mutató mintegy kétharmadára esett vissza. Ráadásul már 1990 körül is ebben a társadalmi csoportban volt a legalacsonyabb termékenység.

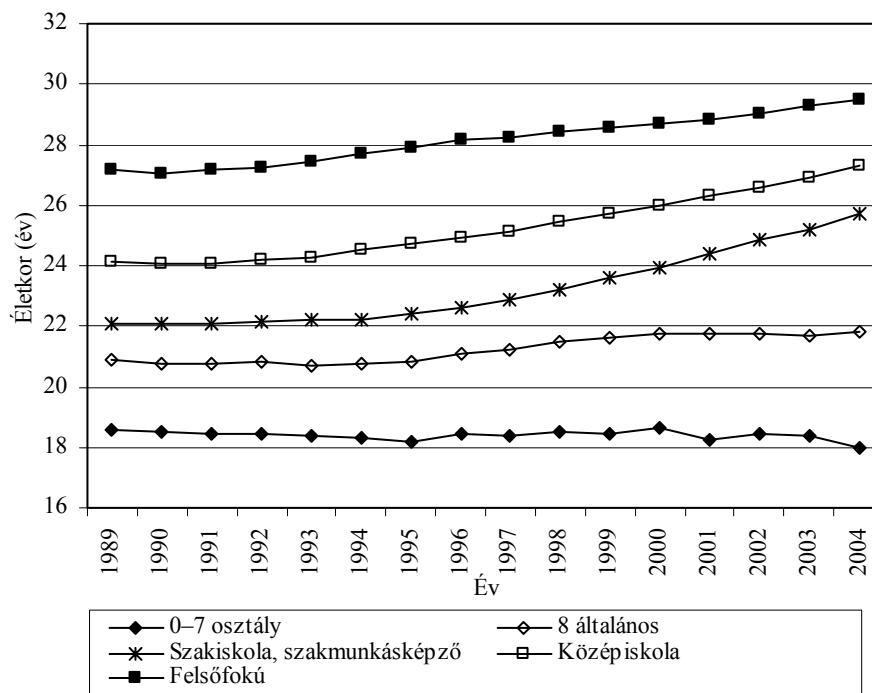
* Módszertani megfontolásból a mutató kiszámítása során az élveszületések kétéves átlagával kalkuláltunk.

Forrás: KSH népmozgalmi adatbázis alapján saját számítás.

*IV. A teljes termékenységi mutató alakulása iskolai végzettség szerint,
1989–1990, 2000–2001**

Total Fertility Rates by women's educational level, 1989–1990, 2000–2001

A termékenység iskolai végzettség szerinti különbségeinek növekedése részben a szülési életkor eltérő mértékű eltolódásának tudható be. Az V. ábra azt mutatja be, hogy mennyi volt az anyák átlagéletkora az első gyermekük megszületésekor.

Forrás: KSH népmozgalmi adatbázis alapján saját számítás.

V. A nők átlagos életkora első gyermekük szülésekor, a legmagasabb iskolai végzettség szerint
Mean age of mothers at first childbirth by educational level

Amint az az ábrából jól látható, nemcsak a szülések időzítése, de annak változása is jelentősen különbözik az anyák iskolai végzettsége szerint. Mint az várható, a legfiatalabb korban, átlagosan alig több mint 18 évesen a legalacsonyabb végzettségűek kezdik el a gyermekvállalási periódusukat. Ha nemcsak az első, hanem a második és harmadik szülésekre is kiszámítjuk az átlagos életkort, ezek különbsége esetükben 3–3,5 év. Szembetűnő, hogy ebben a csoportban a gyermekvállalási kor egyáltalán nem emelkedett, sőt némileg még csökkent is, különösen a magasabb paritások esetében.¹³ A szülő nők teljes köréhez képest viszonylag szűk társadalmi rétegről van szó, azonban termékenységi

¹³ Az ebbe a csoportba tartozó, harmadik gyermeküket szülő anyák 2004-ben átlagosan másfél évvel voltak fiatalabbak, mint tizenöt évvel korábban szülő társaik. Az első és a második paritás esetében az átlagéletkor csökkenése fél-fél év.

magatartásuk, jelesül a termékenységi ráta magas értéke¹⁴ és a változatlanul alacsony szülési kor markánsan megkülönbözteti őket a többiektől.

A nyolc osztályt végzettek körében a termékeny periódus a nők 21–22 éves kora körül kezdődik. Ebben a tekintetben az elmúlt tizenöt évben alig történt változás: az első és második szülések 1, illetve 0,5 évvel később történnek, míg a harmadik paritást tekintve inkább csökken az anyák átlagos életkora. Ugyanakkor a csoportra jellemző termékenységi ráta számottevően alacsonyabb lett, ami feltehetően nem magyarázható csupán a halasztással.

A következő két csoport termékenységi magatartása azért is figyelmet érdemel, mert az ezekbe tartozó anyák produkálják az összes szülés több mint felét. A szakmunkás/szakiskolai végzettségűek az első gyermeküket 1989-ben átlagosan 22 éves korban vállalták, azonban ez az életkor a '90-es évek közepétől igen meredeken emelkedett. A magasabb paritású szüléseknél szintén megfigyelhető a halasztás, azonban egyre kisebb mértékben. A szóban forgó nők a tizenöt évvel korábbi állapothoz képest jelenleg közel négy évvel később kezdenek el szülni. A halasztás egy része bizonyára az oktatás időtartamának emelkedésével magyarázható, emellett azonban az iskola befejezése és a gyermekvállalás közé ékelődött idő is hosszabb lett valamivel. A csoportra jellemző termékenységi ráta viszonylag magas színtről közepesre esett vissza, de még így is a második legmagasabb, holott a halasztásból származó születéskiesés ebben a csoportban a legnagyobb.

Hasonlóan az előző csoportéhoz, számottevő az érettségizett anyák szülési átlagéletkorának növekedése is: míg 1989-ben az első gyermek vállalására 24 éves korban került sor, addig ma több mint három évvel később. Az adataink itt sem elégségesek ahhoz, hogy számszerűen elkülönítsük az oktatási expanzió hatását, de valószínűleg jelentős a befolyása, tekintve, hogy az érettségit igénylő szakiskolákban – egyre növekvő számban – végzetteket is ebben a csoportban tünteti fel a népmozgalmi statisztika (KSH 2000). Az érettségizettek termékenységi rátája – mint már említettük – a megfigyelt két időpont között igen erősen visszaesett. Mivel a csökkenés nemcsak az első, de a második paritás

¹⁴ Spéder Zsolt a két népszámlálási időpont közötti évekre megbecsülte a TFR iskolai végzettség szerinti alakulását, és azt kapta, hogy ennek a rétegnek a termékenysége az 1990-es évek közepéig még jelentősen emelkedett is (Spéder 2003: 108–109). Az említett tanulmányban szereplő TFR-értékek – a némileg eltérő számítási metódusból adódóan – kismértékben különböznek az általunk számítottaktól.

esetében is kiemelkedően magas, ezért minden bizonnyal nemcsak időzítési hatás, hanem mennyiségi csökkenés is áll a jelenség hátterében.¹⁵

A felsőfokú végzettségű anyák első gyermeküket már a rendszerváltozás körüli időszakban is viszonylag magas átlagos életkorban, így 1989-ben 27 évesen születték. A szülések elhalasztása ebben a csoportban indult meg a legkorábban. Azóta a mutató értéke folyamatosan, egyenletesen emelkedik, és ezzel szinte párhuzamosan alakul a magasabb paritású szülések esetében is. A megfigyelt időszak eleje és vége között mintegy 2–2,5 évvel tolódott ki a gyermekvállalás időpontja, miközben a paritás szerinti életkorkülönbségek stabilak maradtak. A felsőoktatás iskoláztatási idejének meghosszabbodása minden bizonnyal itt is szerepet játszik a leírt folyamatban. A termékenységi arányszám csökkenése az érettségizettek után ebben a körben a legmagasabb.¹⁶

¹⁵ Mivel az élveszületési lapra a szülő nő legmagasabb *befejezett* iskolai végzettsége kerül fel, elképzelhető, hogy az érettségizett kismamák között egyre nagyobb számban találunk olyat, aki a felsőfokú tanulmányait már elkezdte, de még nem fejezte be. Ez értelemszerűen a középfokú végzettségű szülő nők átlagéletkorát növelné. Azonban tekintve, hogy a statisztikák szerint viszonylag kevesen szülnék tanulmányaik befejezése előtt, ezért az érettségizett kismamák magasabb korévébe ez a hatás valószínűleg kevéssé játszik bele. A csoport termékenységi arányszámának szintjét viszont lényegesen befolyásolhatja a felsőoktatási expanzió. Ha ugyanis az érettségizettek körében egyre nagyobb a továbbtanulás miatt (átmenetileg) gyermeket nem vállaló nő, akkor ez csökkenti a korszpecifikus élveszületési ráták számológóját és ezzel a termékenységi arányszámot. A halasztás miatt meg nem születő gyermekek a csoport termékenységi mutatójában végleges veszteségként jelentkeznek, hiszen a végzés utáni szüléseknél az anya már nem érettségizettként, hanem egyetemi-főiskolai diplomásként fog szerepelni a születési anyakönyvben. (Ugyanez a magyarázat alkalmazható a középiskolai beiskolázási arányszámok növekedése és a nyolc osztályt végzettek termékenységének csökkenése közötti kapcsolatra is.) Köszönöm a lap szerkesztőinek, hogy az oktatási expanzió és a termékenységi ráta ezen összefüggésére felhívták a figyelmemet.

¹⁶ A Bongarts–Feeney-féle kiigazított termékenységi arányszám értéke (a kiigazítás jellege miatt) időben lényegesen jobban ingadozik, mint a megfigyelt termékenységi mérőszámé, ezért a két népszámlálási időpontban mért értékekből leszűrhető következtetések csak korlátozottan alkalmasak arra, hogy az *időszak egészére* vonatkozó megállapításokat tegyünk a mennyiségi és az időzítési hatás iskolázottsági különbségeinek alakulásáról. A interpretálást nehezíti az is, hogy az iskolázottság szerint differenciált TFR-értékek kiszámításához csak ötéves korcsoportos adatok álltak rendelkezésünkre a pontosabb számítást lehetővé tevő koréves értékek helyett. Mégsem bizonyult haszontalannak a Boongarts–Feeney-féle mutató értékeinek kiszámítása az egyes végzettségi csoportokra, mivel magyarázatot adott a már említett, az 1990-es évek közepétől az országos termékenységi adatokban megfigyelhető növekvő időzítési hatásra. A adatok szerint ugyanis ez nagyrészt azzal van összefüggésben, hogy a szakmunkásképzőt végzetteknel az átlagéletkor görbéjének meredeksége az említett időszakban mindegyik paritás esetében kiugróan magas volt, amire a mutató igen érzékenyen reagált.

Összegzés és következtetések

Ebben a tanulmányban a képzettség és a termékenység összefüggését két szempontból vizsgáltuk. Egyfelől arra kerestünk választ, hogy Magyarországon milyen kapcsolat van az iskolázottsági szint és a gyermekvállalás időzítése, valamint a termékenység szintje között. Másfelől az is érdekelt bennünket, hogy változott-e ez a kapcsolat az 1990-es évek eleje óta, azaz az utóbbi másfél évtizedben megfigyelhető jelentős gazdasági és társadalmi átalakulás során. Mint köztudott, ebben az időszakban a naptári éves termékenység jelentősen visszaesett, ami nagyrészt az elhalasztott születekre vezethető vissza. Amint azt többen regisztrálták, a termékenység csökkenése iskolai végzettség szerint különböző mértékű volt (Szukicsné 2000; Spéder 2003), arról azonban nem volt információnk, hogy a születek halasztása *minden* iskolázottság szerinti csoportban azonos súllyal esett-e a latba.

A népmozgalmi adatok felhasználásával a következő eredményeket kaptuk:

1990 körül az iskolai végzettség szerint még alig volt különbség a termékenység éves szintjében. Mint az várható volt, a legmagasabb mutatót a legalacsonyabb végzettségű csoportnál találtuk. A többi iskolázottsági csoportra jellemző termékenységi arányszám, ami az előbbiétől néhány tizednyivel alacsonyabb volt, meglehetősen kis szóródást mutatott. Az eltérés semmiképpen sem akkora, hogy az emberi tőke elméletének empirikus igazolását láthassuk benne. Annak eldöntésére adataink nem alkalmasak, hogy az első gyerekszülés időzítésében végzettség szerint mutatkozó különbségek teljes egészében az eltérő iskolázottsági időtartamokkal magyarázhatók-e. Azonban az egyes iskolatípusokra jellemző végzési kor és a szülési átlagéletkorok összevetéséből nagyon valószínűnek tűnik, hogy arra mindegyik csoport esetében az iskola elvégzése után átlagosan kb. 5–6 évvel került sor.

Egy évtized alatt a helyzet lényegesen megváltozott. Míg 1990 körül a termékenység alakulásában országos szinten lényegében nem érvényesült időzítési hatás, addig mára ez jelentős mértékű lett, nagyban befolyásolva a termékenységi arányszám éves nagyságát. Azonban a gyermekvállalás halasztásának súlya iskolázottsági csoportonként különbözik. Részben ennek is tulajdonítható, hogy a termékenység végzettség szerinti különbségei jelentősen megnöttek. A legképzetlenebbeknek a többiekétől elütő demográfiai magatartása még élesebben megmutatkozik: az ő termékenységük továbbra is viszonylag magas, és meglehetősen fiatalon kezdenek szülni. A többi csoportnál azonban az időzítési és a mennyiségi hatás különböző kombinációja áll a kisebb-nagyobb mértékű termékenységcsökkenés mögött.

Arra a kérdésre, hogy vajon miért nőttek a gyerekszülés *időzítésének* iskolázottság szerinti különbségei, csak egyéni szintű adatok elemzésével tudnánk megbízható választ adni. Feltételezhető, hogy bizonyos mértékben összefügg az iskolarendszer átalakulásával, a várható iskolázási idő meghosszabbodásával,

amely folyamat eltérő mértékben, de mind a közép-, mind a felsőfokú oktatásban megfigyelhető. Ez a változás az alapfokú oktatást nem érintette – minden bizonnyal ez is közrejátszik abban, hogy a nyolc általánost végzett anyák termékenységsökkenésében az időzítési hatás csak minimális szerepet játszik.

A leginkább a szakmunkásképzőt végzettek halasztják a gyermekvállalást. Ez erősíti azt a hipotézist, amely szerint a Magyarországon mutatkozó termékenységsökkenés mögött elsősorban gazdasági okokat kell keresnünk. A szakmunkások a piaczgazdasági átalakulás idején azzal kényszerültek szembeesülni, hogy az elavult szakmastruktúra és a magyar ipar összeomlása következtében munkaerő-piaci pozíciójuk megrendült. Az elhelyezkedési esélyek javításának egyik módja a továbbtanulás: másik, piacképesebb szakma elsajátítása vagy az érettségi megszerzése volt.¹⁷ Minden bizonnyal sokan éltek ezzel a lehetőséggel, bár pontos statisztika híján erre csak a középfokú oktatásban tanulók koradataiból következtethetünk. A gyermekvállalás halasztása tehát esetükben sem független az iskolázási idő meghosszabbodásától, de emellett feltehetjük, hogy az iskolázás befejezése és a gyermekvállalás közötti időszak is megnyúlt valamennyivel. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a fentiek egyelőre nem fogják vissza a csoportra jellemző gyermekvállalási kedvet: az éves termékenységi ráta csökkenése lényegében az időzítési hatásnak tulajdonítható. Mindenesetre a csoport termékenységi magatartásának alakulását a jövőben érdemes lenne tovább vizsgálni.

Amíg a szakmunkásképzőt végzett anyák a gazdasági recesszióra a gyermekvállalás időleges elhalasztásával reagáltak, addig az érettségizettek és a diplomások termékenységsökkenésében az időzítési és a mennyiségi hatás egyszerre érvényesül. Ez utóbbi különösen az érettségizetteknél erős, akik esetében 2000 körül a termékenység éves szintje különösen alacsony volt, csak kétharmada a tíz évvel korábbiak.¹⁸

Amint a fentiekből is adódik, Magyarországon az iskolai végzettség és a termékenység összefüggése egyre kevésbé azonosítható lineáris fordított kapcsolattal. Figyelembe kell azonban venni, hogy egy még változásban lévő folyamatnak vagyunk tanúi, egyelőre tehát még nem látható tisztán, hogy társadalmi csoportonként milyen családalakulási, gyermekvállalási minták fognak stabilizálódni. Mindenesetre az első jelek arra utalnak, hogy miként a piaczgazdaság kiépülésével párhuzamosan felértékelődik az emberi tőke, megjelenik ennek demográfiai következménye is: a magasabban képzettek későbbi és kisebb gyermekvállalási hajlandósága.

¹⁷ Az Oktatókutató Intézet az 1990-es évek második felében a szakmunkásképzőt végzettek körében követéses vizsgálatot végzett, amelynek eredményei is azt mutatták, hogy a megkérdezettek igen nagy számban vettek részt további képzésekben (Liskó 2001).

¹⁸ A gyermekvállalás végzettség szerinti különbségeinek erősödését tapasztalták Csehországban is, ahol azonban elsősorban az egyetemest végzettek körében figyelhető meg a tanulás és a gyermekvállalás közötti időszak meghosszabbodása (Kantorová 2004).

Tanulmányunk végére idekívánkozik még egy utolsó gondolat. Adataink azt sugallják, hogy a rendszerváltozás óta megfigyelhető termékenységsökkenés mögött alapvetően gazdasági okokat kell keresnünk. Ma már elsősorban nem a csökkenő jövedelmek (ahogy a krízishipotézis véli), hanem a gazdasági, különösen a munkaerő-piaci bizonytalanság az a tényező, ami hatással lehet a gyermekvállalási magatartásra. A makrogazdasági mutatók szerint a bizonytalanság csökkentésének hatékony módja a (tovább)tanulás: a magasabb iskolai végzettség növeli az elhelyezkedés valószínűségét, csökkenti a munkahely elvesztésének kockázatát és emeli a foglalkoztatottak keresetét. A hosszabb tanulási időből következően későbbre tolódik a gyermekvállalás, és ez esetleg majd csökkenti a végső gyermekszámot is. Vajon ebből az következik, hogy a termékenység visszaesése maradéktalanul indokolható a gazdasági racionalitással? Vajon teljesen elvethetjük az értékváltozás hatásával érvelő magyarázatokat? Valójában kevés szisztematikus tudásunk van arra vonatkozóan, hogy az elmúlt néhány évtizedben Magyarországon és a többi rendszerváltó országban változott-e úgy az értékrendszer, hogy azzal összefüggésbe hozható a termékenység csökkenése. Az oktatási expanziónál maradva: a tanulás, az ismeretszerzés, valamint a végzettséget igazoló okmány semmiképp sem csupán a munkaerő-piaci siker záloga, hiszen számos jel utal arra, hogy az egyre szélesebb rétegek számára válik *önértékké*,¹⁹ a diák létforma pedig sokak számára kívánatos *életstílussá*. Arról pedig még kevesebbet tudunk, hogy mi (és miért) történik a mai fiatalokkal a tanulás és a családalapítás közötti időszakban. Az egyéni életutak feltárása, az egyes életszakaszok hosszának alakulása olyan izgalmas kutatási téma, amely hozzájárulhat a gyermekvállalási magatartás racionális és/vagy érték alapú motivációinak további tisztázásához.

IRODALOM

- Andorka R. (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest. Gondolat.
 Balázs É. (2003): Expanzió középfokon. *Szociológiai Szemle* 1: 55–78.
 Becker, G. (1981): *A Treatise on the Family*, Cambridge. Harvard University Press.
 Blossfeld, H-P. – Huinink, J. (1991): Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation? *The American Journal of Sociology* Vol. 97, No. 1 (Jul): 143–168.
 Boongarts, John – Feeney, Griffith (1998): On the Quantum and Tempo of Fertility. *Population and Development Review* 24. 2: 271–291.
 Friedman, D. – Hechter, M. – Kanazawa, S. (1994): A Theory of the Value of Children *Demography*, 31. No. 3. (Aug.)

¹⁹ Ez a leginkább a felsőoktatásban tapasztalható, ahol kevésbé jól piacosiható szaktudás megszerzésére is szép számmal akadnak jelentkezők. De feltehetően részben ez motiválja például azokat is, akik munka mellett próbálják megszerezni az érettségit. Az élethosszig tartó tanulás szlogenje is túlmutat az ismeretszerzés pusztán racionális célirányultságán.

- Gustafsson, S. (2001): Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations on postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics* 14: 225–247.
- Halász G. (2001): A középfokú oktatás expanziója: problémák és perspektívák. In: Semjén András (szerk): *Oktatás és munkaerőpiaci érvényesülés*. Budapest. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont 91–111.
- Halász G. – Lannert J. (szerk) (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest. OKI (www.oki.hu).
- Hoem, J. M. (2005): Why does Sweden have such high fertility? *Demographic Research* Vol. 13. Article 22: 559–572. (www.demographic-research.org).
- Hoem, J. M. – Neyer, G. – Andersson, G. (2005): Childlessness and educational attainment among Swedish women born in 1955–59. *MPIDR Working Paper* WP 2005-014 (June). (www.demogr.mpg.de).
- Imre A. (szerk.) (2003): *Jelzések az oktatásról*. Budapest. Országos Közoktatási Intézet.
- Kamarás F. (2000): A termékenység alakulása és befolyásoló tényezői. *Századvég Új folyam* 16: 3–28.
- Kamarás F. (2001): Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* 1–2. 44–73.
- Kamarás F. (2002): Családtervek és gyermekszám preferenciák az „Életünk fordulópontjai” c. vizsgálat tükrében. *Demográfia* 4. 379–405.
- Kantorová, V. (2004): Education and Entry into Motherhood: The Czech Republic during State Socialism and the Transition Period (1970–1997). *Demographic Research Special Collection* 3, Article 10, April. (www.demographic-research.org).
- Kelly, M. P. F. (1998): Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaság-szociológiájára. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest. Aula 239–280.
- Kohler, H-P. – Philipov, D. (2001): Variance Effects in the Boongarts-Feeney Formula. *Demography* Vol. 38. No. 1.: 1–16.
- Kreyenfeld, M. (2004): Fertility Decisions in the FRG and GDR: An Analysis with Data from the German Fertility and Family Survey. *Demographic Research Special Collection* 3. Article 11. (www.demographic-research.org).
- Lappegård, T. (2002): Education attainment and fertility pattern among Norwegian women. *Statistics Norway, Department of Social Statistics. Documents* 2002/18 October 2002 (Paper presented at the XV World Congress of Sociology, 7–13 July, Brisbane, Australia).
- Lesthaeghe, R. – Surkyn, J. (2002): New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe – Are they Related to Newly Emerging Value Orientations?. In: *Economic Survey of Europe* No. 1. Chapter 6. Geneva: UN ECE.
- Liskó I. (2001): Fiatal szakmunkások a munkapiacon. In: Semjén András (szerk): *Oktatás és munkaerőpiaci érvényesülés*. Budapest. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont 49–71.
- Macura, M. (2000): Fertility decline in the transition economies, 1989–1998: economic and social factors revisited. In: *Economic Survey of Europe*, No. 1 Chapter 6. Geneva: UN ECE.
- Marini, M.M. (1984): Women’s Educational Attainment and the Timing of Entry into Parenthood. *American Sociological Review* 49. No.4 (Aug): 491–511.

- KSH (2000): *Népmozgalmi kézikönyv*. Budapest. KSH.
- OM (1989): *Statisztikai Tájékoztató. Művelődési Évkönyv 1989*. Budapest, OM.
- OM (2005): *Statisztikai Tájékoztató. Oktatási Évkönyv 2004/2005*. Budapest. OM.
- OECD (1998): *Education at a Glance 1998*. Paris, OECD.
- OECD (2005): *Education at a Glance 2005*. Paris, OECD.
- Oláh, L.Sz. – Fratzczak, E. (2004): Becoming a Mother in Hungary and Poland during State Socialism. *Demographic Research Special Collection 3*. Article 9. (www.demographic-research.org).
- Ortega, J. A. – Kohler, H-P. (2002): Measuring Low Fertility: Rethinking Demographic Methods. *Max-Planck-Institut für demografische Forschung MPIDR Working Paper WP 2002-001* January, Rostock.
- Philipov, D. – Kohler, H-P. (2001): Tempo Effects in the Fertility Decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Russia. *European Journal of Population* 17. No. 1: 37–60.
- Pongrácz T. – Spéder Zs. (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 4: 55–75.
- Ranjan, P. (1999): Fertility Behaviour under Income Uncertainty. *European Journal of Population* 15: 25–43.
- Rindfuss, R.R. – Bumpass, L. – St. John, C. (1980): Education and Fertility: Implications for the Roles Women Occupy. *American Sociological Review* 45. No. 3 (June): 431–447.
- Rindfuss, R.R. – Morgan, S.P. – Offutt, K. (1996): Education and the changing age pattern of American fertility: 1963–1989. *Demography* 33. No. 3 (Aug): 277–90.
- Rønsen, M. (2004): Fertility and Public Policies – Evidence from Norway and Finland. *Demographic Research* Vol. 10. Article 6. (www.demographic-research.org).
- Spéder Zs. (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In: Spéder Zs. (szerk): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég Kiadó Budapest. 86–112.
- Spéder Zs. (2004): Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Szukicsné S. K. (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia* 4: 445–476.

Tárgyszavak:

Iskolázottság
Termékenység

EDUCATIONAL LEVEL AND TIMING OF BIRTHS*Abstract*

This paper investigates the relationship between the level of education and fertility in Hungary. First, the way educational level is related to childbirth timing and fertility levels is examined. It was also of interest whether this relationship has changed since the early 1990s, i.e. during the major economic and social restructuring over the last fifteen years. It is well known that period fertility has greatly decreased on the national scale in this period, mainly owing to postponed births.

Analysis of the live birth data yielded the following results.

Around 1990, period fertility hardly varied by the level of education. As it was expected, the highest level was found in the least-qualified group. The observed fertility rate in other educational level groups was by a few tenths lower, and showed very little spread. The differences were certainly not large enough to see any empirical confirmation of the human capital theory. A decade later, the situation fundamentally changed. By the tempo effect in the national level of observed fertility, almost absent around 1990, has become highly significant. Now the demographic behaviour of the least-qualified group even more sharply differs from the others: they still have a relatively high fertility rate and a very young age at birth. Whereas mothers who had graduated from vocational schools reacted to the economic recession by postponement of childbirth, the fertility decrease among those with secondary and tertiary qualifications displays a quantum-based effect in addition to the tempo effect. This is particularly striking for those with school leaving certificates, whose period fertility was particularly low around 2000 – only two thirds of the figure ten years before.